

Васил Марков

МОНУМЕНТАЛНИ СКАЛНИ ИЗОБРАЖЕНИЯ ОТ МЕГАЛИТНИ СВЕТИЛИЩА НА БАЛКАНИТЕ

Vasil Markov

MONUMENTAL ROCK IMAGES FROM MEGALITE SANCTUARIES FROM BALKANS

Abstract: The presence of monumental rock images in the megalithic and rock-cut sanctuaries in the Bulgarian lands has long been known. They are also known from different regions of the planet.

Too old is the discussion: there is works coming from the play of natural forces, or they are images made by human hands. About this the opinions are strongly polarized. The main question is: did the ancient have seen sacred images in these monumental rock images and what can be our arguments „for” and „against” this thesis? In the study are presented monumental images from rock sanctuaries from Pirin, Rila, the Rhodopes, as well as from the region of Prilep, Macedonia.

Keywords: *monumental rock images, megalithic and rock-cut sanctuaries, sacred images, sacred monuments, Balkans*

Присъствието на монументални скални изображения в мегалитните и скално изсечени светилища на Балканите е известно отдавна (Радунчева 2003: 75–138). Те също са познати от различни региони на планетата (Rao 1993: 664–667).

Твърде стара е и дискусията: с игра на природните сили ли имаме работа, или изображенията са дело на човешка ръка. Тук мненията са силно поляризирани (Радунчева 2003: 75–138). За да бъде максимално коректен, трябва да признаем, че в едни случаи имат основания първата група автори, а в други случаи – опонентите им. Затова към всеки един паметник следва да се подхожда конкретно. Основният въпрос е: виждали ли са древните в тези изображения сакрални образи и какви могат да бъдат нашите аргументи в подкрепа на тази теза. От досегашните ми теренни наблюдения бих могъл да открия три основни признака, които са евентуално свидетелство, че образът в скалите е бил почитан в древността:

Първият и най-общият сред тях е разположението на изображението в сакрализирана в древността територия. В тази връзка образът е възможно да е първопричината, природният код, заради който е възникнало светилището.

Второто, макар и също твърде несигурно свидетелство, според мен е: има ли запазена легенда, предание или народна обредност, артефакт от древната митология или култово-обредни практики за изследваното изображение. Особено важно място имат легендите за вкаменени митологични персонажи, като наследство от многобройните древни митове за изоморфността между човека и камъка (Аполодор 1992: 35). Наличието на артефакти от древния мит и култ в съчетание с първия вид свидетелства вече засилва вероятността, че имаме работа с почитан в езическата древност монументален образ – символ (Марков 2007: 265–270).

Третото, най-сигурно, но и най-рядко срещано свидетелство, са следите от скални изсичания върху изображението (силует, б.а.) – природен код.

Съчетанието от трите вида свидетелства, разбира се, ни дава най-голяма сигурност, че имаме работа с древен монументален образ в сакрализираните скали, който е бил обект на култ в праисторическата или античната епоха. Като класически пример в това отношение бих посочил изображението на огромен змей¹ в скално изсеченото светилище край с. Добромирци, от региона на Златоград – Източни Родопи (Фиг. 1.).

Монументалната скално изсечена скулптура на змея се явява сакралният център на едно от най-големите мегалитни светилища в Източните Родопи. Целият гръб, главата, района на опашката на сакралния персонаж са покрити с кръгли, скално изсечени жертвеници. Пак в района на опашката е оформена скално изсечена пещера утроба, през която и до днес се провират болни, за да се преродят отново като здрави хора. Народен култов обред, който вече изведох като артефакт от тракийските обреди по обезсмъртяването (Марков 2007: 211–265).

Присъствието на пещерата утроба при опашката на монументалната скална скулптура ме кара да мисля, че имаме работа с женски митологичен персонаж, т.е. със зооморфния образ на Великата богиня майка като змеица. В тази връзка тук е мястото да посоча, че точно такъв образ имат две нейни хипостазии – Деметра и дъщеря ѝ Персефона в орфическата митология (Фол 1991: 171).

Към всичко това следва да се добави изкуственото изсичане, разделящо челюстите на митологичното чудовище, както и кръглото изсичане, направено точно на мястото на окото. То за дълго съхранява дъждовна вода. Дъждовна вода, която като огледало отразява цвета на небето. Свидетели сме на сигурно дообработване на природния феномен с цел завършване на митологичния образ и доближаването му като визия до митологичния персонаж.

Така става ясно, че пред нас е една от най-ранните монументални скулптури, или протоскулптури, в Европа, тясно свързана с древния култ и предхождаща вероятно с хилядолетия началото на монументалната скулптура от античната епоха.

Можем ли да причислим това забележително произведение на древната монументална скулптура към високата къснохаалколитна цивилизация, цъфтяла по нашите земи? Засега това е твърде вероятно, ако се съди по подземния археологически материал от светилището при с. Добромирци, но засега остава само една възможна хипотеза. Необходимо е прецизно датиране на скалните изсичания по изображението. Датиране, което е възможно с помощта на геофизически методи.

Резултатът от този анализ ме обнадежди да изследвам всички останали известни ми значими монументални изображения/символи от мегалитни светилища на Балканите. Тук ще бъдат представени основно монументалните антропоморфни лица. Най-общо те могат да бъдат подразделени на женски и мъжки митологични персонажи.

Определено най-интересна е групата от женски каменни лица. Сред тях най-голям интерес представлява монументалното женско лице, разположено на десния бряг на р. Места при южния вход на Момин проход (Фиг. 2.). Лицето е разположено в източната част на изявена върху терена скална група. Високо е около 10 м. Насочено е на изток. При поглед от север личат много добре профилът на челото, носът и изкуствено изсеченото око. В долната част, където е устата, ерозията е нанесла непоправими щети върху седиментната скала. Главата е покрита със свободно падаща забрадка, твърде много напояща забраждането на Великата богиня Кубаба от изображенията и в хето-лувийското изкуство (Венедиков 1992: 85). Спецификата при нашия паметник определено е в огромните мащаби на изображението.

За скалната група в народната памет е съхранена демиургична легенда: Било по жътва. Млада жена люлеела детето си. Трябвало да смени пелените му. Като нямало с какво, жената взела от купена житни класове и изтрила детето с тях. Сторен бил голям грях. Осквернен бил хлябът! Господ се разгневил и вкаменил всичко. Купенът от житни класове се превърнал в скала, а овършаното зърно до него станало на голяма землена могила. Те могат да се видят и до днес край реката в землището на с. Буково². За съжаление корекциите на коритото на Места тук са унищожили автентичния терен и следи

¹ Известен е сред местното население днес като „Крокодила“.

² Архив на Научно-изследователския център за древни европейски и източносредиземноморски култури при ЮЗУ „Неофит Рилски“.

от културен пласт не сме открили. Определено може да се предполага обаче, че става дума за образ и артефакти от митологията, посветена на Великата богиня майка. Показателен в това отношение е цял цикъл народни легенди, свързани с разположената в съседство крепост Момина кула.

Крепостта е построена в най-тесната част на прохода и е наследила древнотракийско скално светилище. Според най-разпространената българска народна легенда турците се опитали да насилят момата, която бранела крепостта, кацнала на високите скали. За да не попадне в ръцете им, юначната мома скочила в пропастта към река Места. Бог я вкаменил и досега народът сочи сред зъберите една висока самотна скала като силуета на вкаменената мома (Фиг. 3).

Забележителен паралел в тази посока е карпата мома в Селчка планина край с. Селце, Прилепско в Македония, където е изваян монументален профил на лице, завършващо горе високата, стърчаща над терена скала (Фиг. 4). Тук специално следва да отбележа забравдането на косата, което твърде много напомня това от монументалното женско лице от Момин проход, Гоцеделчевско. Според местната легенда, момата била вкаменена, този път от майчино проклятие.

Друга легенда разказва, че момата била голяма, силна и сама съградила крепостта Момина кула. Тя носела камъни от скалистия десен бряг на реката в Западните Родопи, като ги прехвърляла по въже, което сама опънала между скалистите склонове на дефилето, ограничено от Западните Родопи и Източен Пирин³. Нашите изследвания показваха, че мястото, от което според легендата момата пренасяла камъните за крепостта също е сакрализирана древнотракийска територия, наследена по-късно от християнското свято място Нисторица (вероятно християнския патрон е св. Нистор. Женската форма на топонима показва по-стара почит към женски митологичен персонаж, б.а.).

Трета легенда разказва, че момата перяла дрехите си в огромно скално корито, издълбано в скалистото дъно на река Места. Въжето било опънала над него, за да си суши дрехите. Четвърта легенда, записана в региона от Димитрия Спасова, представя момата като много голяма и силна. Само с две-три крачки достигала от крепостта Момина кула край Места до скалистия връх Момин двор в Централен Пирин. Там според друг голям легендарен цикъл, свързан със сакрализираната в тракийската древност територия край Поповото езеро, бил домът ѝ. Тук цикълът от легенди продължава да разказва за момата като за сестра на Бога на бурята, за градините на момата край Самодивските езера – засяти с лечебни билки, даряващи нов живот. Разказват и за неуспешния опит на бог Без/с/бог да отвлече момата и да я направи своя жена в отвъдното царство. Последната легенда за отвлечената мома твърде много напомня за отвлечането на Коре/Персефона в подземното царство от бог Хадес в старогръцката митология (Венедиков 1987: 369, Марков 2007: 78–108). Същата легенда наследство от мистериалната легенда за отвлечената мома откриваме записана от народната памет в природните феномени Осеновска и Гостунска сватба, разположени на северния вход на дефилето Момин проход. Двата живописни скални феномена, представляващи древнотракийски мегалитни светилища, са оприличавани от народната вяра на сватбени шествия, отвеждащи насила момата в друго, в чуждо село (Фиг. 5). Народът дори сочи неиконичните образи на булката и младоженеца, превърнати в живописни скали след майчино проклятие.

Споменът за Великата богиня майка може да бъде открит и в топонима „Митровица“, бележещ съвременното име на едно от най-големите древнотракийски мегалитни светилища в Западните Родопи. и център на забележителната сакрална територия. Тя включва Осеновската каменна сватба и голямата пещера, разположена от север до светилището. Черковището, наследило древното свято място е посветено на св. Димитър, но женската форма на името, както и откритите от нас дарове като сърпове, тежести за стан, тежести за вретено, ме карат да мисля, че древнотракийският му прототип е бил посветен на Деметра, една от хипостазите на Великата богиня (Марков 2007: 119).

Така пред нас се открива една забележителна по своите мащаби територия от Западните Родопи и Централен Пирин, осеяна със значими древнотракийски свети места. Във връзка с тази свещена география са запазени под формата на български народни легенди, впечатляващи фрагменти от мита за Великата богиня на траките, а нейния мегалитен образ може да се види и днес край река Места, в землището на с. Буково.

³ Архив на Научно-изследователския център за древни европейски и източносредиземноморски култури при ЮЗУ „Неофит Рилски“.

Не по-малък интерес представляват мъжките лица от мегалитните светилища на Балканите. Сред тях на първо място следва да се посочи монументалното каменно лице, показано излизащо от скалите на мегалитното светилище „Градището“ при с. Долно Дряново, Гоцелчевско (Фиг. 6). Този похват, да се свързва монументалното сакрално изображение със скалата, вероятно не е случаен и в семантичен план следва да внуши връзката на митологичния персонаж със скалата. Връзка, която можем да открием, например в хето-хуритската митология в лицето на великана Уликуми (Попко 1982: 133–148) и косвено – в древноелинската митология – в лицето на великана Антей, чиято сила идвала от земята (Батаклиев 1985: 21). В изобразителен план същият този привкус, да се показва митологичният персонаж, „излизащ от скалата“, наблюдаваме при мегалитните порти на столицата на хетите – Хатуша, както и при портите на хетския град от Аладжахюйук (Anatolia: 2015: 68, 107).

Това художествено решение в религиозното изкуство на хетите е постигнато тогава, когато вече скулпторите добре владеят релефа, орелефа и кръглата скулптура. За мен е очевидно, че изображенията на лъвове и сфинксове, показани излизащи от монументалната скала, е търсено умишлено, за да се внуши определена връзка на тези митологични персонажи с обожествената скала. Традиция, която най-вероятно предхожда индоевропеизацията в Балкано-Анатолийския регион и ще трябва да се свърже с хетите в Анатолия и с предтракийския период на Балканите, белязан от високата къснохалколитна цивилизация от източната част на полуострова, известна най-вече като археологическата култура Варна (Радунчева 2003: 75–138). Такава е и най-ранната датировка на археологическите материали от мегалитното светилище в Долно Дряново.

Тук следва да отбележа, че монументалното мъжко лице от Долно Дряново е част от цяла галерия протоскулптури, включваща още няколко човешки лица, силуети на водоплаващи птици, на костенурки..., които следва да се тълкуват в комплекс. То също е част от сложен ритуален комплекс, който включва две скални арки, разположени северно и западно от него, скално изсечени кръгли жертвеници, сакрализирани площадки с култови огнища, в които е регистрирана ритуално натрошена керамика, датираща от късния халколит и от тракийската епоха – I хил. пр. Хр. (Божкова-Тодорова: 2008, с. 200–204). Всичко това ме кара да мисля, че имаме работа с открит/отворен под небосвода мегалитен храм, посветен на Тракийския Дионис⁴. Богът е мислен като хтоничен персонаж, роден от обожествената земя, скала (майка му е Семела/Земела/земя, б.а.) и в тази връзка е показан излизащ от скалата. Заедно с това е мислен като слънчев, небесен персонаж, което личи от огнения култ, практикуван във връзка с и около монументалното мъжко лице.

Пак с Тракийския Дионис и по-точно с хипостазата му Дионис Загрей може да се свърже и скалната маска, показана като каменен релеф от тракийското светилище „Марков камък“ в подножието на Царев връх – Рила планина (Марков, Янков 2009: 41–50). Изображението е скулптирано върху малка скална група в една от ниските точки на сакрализираната територия на светилището (Фиг. 7). Изобразено е голямо човешко лице. Личат добре очите и носът, веждите. В района на устата релефът е пострадал от ерозията. В горната част на главата са показани два големи, извити рога. Като цяло изображението твърде много напомня кукерска маска от българската народна култура. Релефът е дълбок, а отделните части на лицето са отделени чрез дълбоки улеи, които вероятно са имали и ритуални функции при евентуални култови възлияния с ритуална течност. В тази връзка следва да посоча, че релефната маска се очертава много по-добре върху скалата при поливане с течност. Това е ефект, който в древността успешно би могъл да се използва като демонстрация на божествена епифания, в резултат на култово-обредните действия тук (Елиаде 1995: 48–49). Почитането на слънчевата хипостаза на Тракийския Дионис – Дионис Сабазий – в това светилище определено е свързано със скалната арка „Марков камък“ край Царев връх, където е изсечена огромната стъпка на Бога и знакът на Сабазий – две огромни човешки длани, поставени една до друга (Марков 2009: 39–46).

Многобройните изображения на мъжки лица от сакрализирания скален каньон край с. Равен, от с. Глава и с. Женда, Кърджалийско, от мегалитното светилище Белинташ в Централните Родопи, от региона на град Стрелча и връх Кози грамади в Средна Гора, от пещерното светилище „Царева църква“, Трънско, и редица други паметници само допълват и обогатяват семантиката и функционалните специфики на вече коментираните антропоморфни изображения.

⁴ Забележителен паралел на изследваното изображение представлява мъжката глава, поставена върху модел от праисторически храм – Велушка селищна могила, Битолско. Неолит, 5500 г. пр. Хр., експозиция на музея в Битоля, Македония.

Те са свидетелства, че в повечето случаи имаме работа със сакрализирани и дообработвани в праисторията и Античността естествени скални силуети, които били включвани като важни акценти или центрове в скалните светилища. Много е вероятно те да са природния код и първопричината за избора на сакралното място в древността. Изображения, които в митологичното мислене на древните вероятно представлявали божествени епифании. Те били знак символ, че Великата богиня майка или нейния параедър – мъжкото божество, са били тук в изначалното митологично време. По логиката на цикличния годишен календарен цикъл, те се завръщат на празника си в свещеното място, мислено като техен дом.

Всичко изложено дотук ми дава основание да предложа хипотезата, че началото на монументалната скулптура/ протоскулптура на Балканите и в Европа може да се отнесе към края на IV хил. пр.Хр. като поява и определено следва да се свърже с религиозно-култовите практики от скално изсечените светилища.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Аполодор 1992:** Аполодор. Митологическа библиотека. Превод: Мирена Славова. София: Наука и изкуство, Отворено общество. [Apolodor. Mitologicheska biblioteka. Prevod: Mirena Slavova. Sofiya: Nauka i izkustvo, Otvoreno obshtestvo.]
- Батаклиев 1985:** Батаклиев, Г. Антична митология. Справочник. София: Петър Берон. [Batakliev, G. Antichna mitologiya. Spravochnik. Sofiya: Petar Beron.]
- Божкова-Тодорова 2009:** Божкова, А. Н. Тодорова. Спасителни сондажни проучвания на обект „Градището” – с. Долно Дряново, Община Гърмен. В: Археологически открития и разкопки през 2008 година. София: НАИМ при БАН. [Bozhkova, A. N. Todorova. Spasitelni sondazhni prouchvaniya na obekt „Gradishteto” – s. Dolno Dryanovo, Obshtina Garmen. V: Arheologicheski otkritiya i razkopki prez 2008 godina. Sofiya: NAIM pri BAN.]
- Венедиков, 1987:** Венедиков, Ив. Златният стожер на прабългарите. София: Наука и изкуство. [Venedikov, Iv. Zlatniyat stozher na prabalgariite. Sofiya: Nauka i izkustvo.]
- Венедиков 1992:** Венедиков, Ив. Раждането на боговете. София: Аргес. [Venedikov, Iv. Razhdaneto na bogovete. Sofiya: Arges.]
- Елиаде 1995:** Елиаде, М. Трактат по история на религиите. София: Лик. [Eliade, M. Traktat po istoriya na religiite. Sofiya: Lik.]
- Колев 2000:** Колев, Н. Български предания и легенди, свързани с водоизточници. Велико Търново: Фабер. [Kolev, N. Balgarski predaniya i legendi svarzani s vodoiztochnitsi. Veliko Tarnovo: Faber.]
- Марков 2002:** Марков, В. Следите на Бога. Благоевград: УИ „Неофит Рилски”. [Markov, V. Sledite na Boga. Blagoevgrad: UI „Neofit Rilski”.]
- Марков 2007:** Марков, В. Културно наследство и приемственост. Наследство от древноезическите свети места в българската народна култура. Благоевград: УИ „Неофит Рилски”. [Markov, V. Kulturno nasledstvo i priemstvenost. Nasledstvo ot drevnoezicheskite sveti mesta v balgarskata narodna kultura. Blagoevgrad: UI „Neofit Rilski”.]
- Марков 2009:** Марков, В. Древнотракийското мегалитно светилище „Марков камък” край Царев връх и сакралната география на Южна Рила. – В: Eurika. In honorem Ludmilae Donchevae-Petkovae. София: НАИМ, с. 39–46. [Markov, V. Drevnotrakiyskoto megalitno svetilishte „Markov kamak” kray Tsarev vrah i sakralnata geografiya na Yuzhna Rila. – V: Eurika. In honorem Ludmilae Donchevae-Petkovae. Sofiya: NAIM, s. 39–46.]
- Марков-Янков 2009:** Една неизвестна скална маска на Дионис. В: Маскарадът и времето. Перник: Аргус. // Markov-Yankov. Edna neizvestna skalna maska na Dionis. V: Maskaradat i vremeto. Pernik: Argus, 2009]
- Попко 1983:** Попко, М. Митология на Хетска Анатолия. София: Български художник. [Popko, M. Mitologiya na Hetska Anatoliya. Sofiya: Balgarski hudozhnik]
- Радунчева 2003:** Радунчева, А. Къснелеолитното общество в българските земи. София: БАН. [Raduncheva, A. Kasnoneolitno obshtestvo v balgarskite zemi. Sofiya: BAN.]
- Фол 1991:** Фол, Ал. Тракийският Дионис. Книга първа. Загрей. София: УИ „Климент Охридски”. [Fol, Al. Trakiyskiyat Dionis. Kniga parva. Zagrey. Sofiya: UI „Kliment Ohridski”.]
- Anatolia 2015:** Anatolia: on the Trail of the Hitite Civilisation. Ankara/Istanbul, 2015, p. 68, 107
- Rao 1993:** Rao, N. Beginnings of Sculpture Art in South India. In Proceedings of the Indian History Congress, 53rd Session, Warangal, p. 666–667.

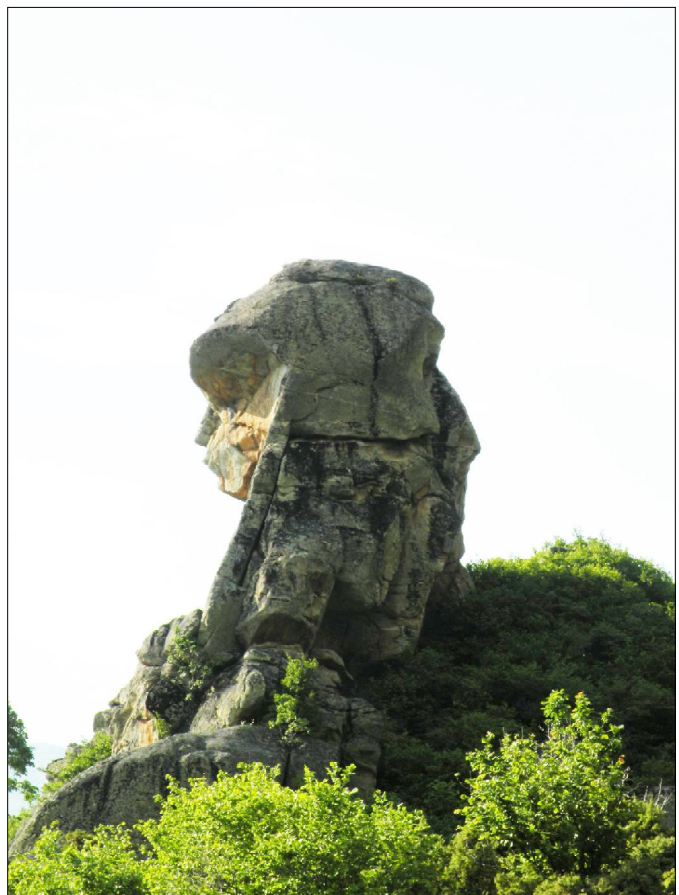
Фиг. 1.

Фиг. 2.

Фиг. 3.

Фиг. 4.

Фиг. 5.

Фиг. 6.

Фиг. 7.